

16

धुळे जिल्ह्यातील विधवा स्त्रियांच्या समस्या व आव्हाने

श्रीमती जयश्री वसंत अहिरराव
(संशोधक विद्यार्थी)

प्रा. डॉ. रघुनाथ सिताराम महाजन
(संशोधक मार्गदर्शक)
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय,
मोराणे(प्र.ल.) धुळे.

प्रस्तावना : वर्षानुवर्षे भारतीय समाजात स्त्रिया या अंधकारमय जीवन जगत आहे. महिला हा भारतीय पुरुषप्रधान समाजातील दुर्बल घटक आहे. आणि महिला ही विधवा असेल तर अतिदुर्बल घटकात मोडते. सध्याला देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७७ वर्ष होवून देखील विकसित समाजात महिलांना अजूनही अनेक समस्यांना, प्रश्न व आव्हानांना सामोरे जावे लागते. तर स्वातंत्र्यपूर्व काळात काय अवस्था असेल, याचे गांभीर्याने त्यावेळी अनेक समाजसुधारकांनी तथाकथित समाजाच्या विरोधाला सामोरे जात प्रयत्न केले. राजा राममोहन राय ह्यांनी विधवा महिलांचे केशवपन बंद करणे, पंडिता रमाबाईंनी मुक्ती मिशनची स्थापना करून विधवा महिलांना स्वावलंबी करण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी अन्य महिलांसोबतच विधवा महिलांच्या शिक्षणासाठी कार्य केले. महर्षी कर्वे ह्यांनी विधवा महिलांच्या शिक्षणासाठी विविध शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या आणि विधवा महिलांच्या पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांना स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महिलांच्या समस्यांची जाणीव होती. म्हणून त्यांनी महिला सक्षमीकरणासाठी 'हिंदू कोड बिल' आणि 'कायदे' ह्यांचा पुढाकार केला. "एखाद्या समाजाची प्रगती किती झाली आहे हे पाहायचे असेल, तर त्या समाजातील महिलांची स्थिती कशी आहे हे पाहणे गरजेचे आहे." डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. आज आपण विकसित म्हणवून घेत असू तरी देखील विशेषतः विधवा महिलांना अनेक समस्या व आव्हानांना सामोरे जावे लागते. धुळे जिल्ह्यातील विधवा स्त्रियांच्या जीवनमान सुधारण्यासाठी त्यांच्या समस्या व आव्हानांचे निराकरण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. विधवा स्त्रियांच्या दृष्टीकोनातून समस्या/ आव्हाने यांची मांडणी करणे.
२. विधवा स्त्रियांच्या समस्या/आव्हाने सोडविण्याच्या दृष्टीने उपाय-योजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती :कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव अंतर्गत "धुळे जिल्ह्यातील विधवा स्त्रियांच्या समस्यांचे समाजकार्य दृष्टीकोनातून अध्ययन". या विषयावर समाजकार्य या मानव्य विद्याशाखेतर्गत संशोधन कार्य सुरू आहे. प्रस्तुत शोध विषयाच्या संदर्भात धुळे जिल्ह्यात तथ्य संकलनाचे कार्य सुरू आहे. अध्ययन क्षेत्रातील प्रत्यक्ष भेटी, लोकांशी चर्चा उत्तरदात्यांशी गटचर्चा, निरीक्षण, मुलाखत यातून जी तथ्य प्राप्त झाली आहेत. त्याआधारे हा शोध निबंध तयार केला आहे. तसेच काही आवश्यक माहिती संकलित करण्याकरिता दुय्यम स्रोतांचा देखील उपयोग केला आहे. त्यासाठी संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, इंटरनेट, संशोधन पेपर, वेबसाइट, यु टूब व्हिडीओ इत्यादी दुय्यम तथ्य स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

विधवेची व्याख्या व वैधव्याचा अर्थ :

व्याख्या : "एक स्त्री जिने तिचा जोडीदार मृत्यूने गमावला आहे, आणि सहसा पुनर्विवाह केला नाही".

वैधव्याचा अर्थ : विधवावस्थेतील स्त्री जीवनातील होणाऱ्या परिवर्तनातून स्त्री वैवाहिक जीवनातून विधवा जीवनात प्रवेश करते, या प्रवासात ती आपल्या पतीलाच नाहीतर, आपला सन्मान, अभिमान, सौभाग्य, प्रतिष्ठा व सर्व सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यांपासून वंचित होते विधवा म्हणून जगणे हे तिच्यासाठी एक संकटच आहे. येथूनच समाजाच्या प्रथा,नियम, कायद्याच्या चौकटीत उभे राहावे लागते. तसेच समाजाचा एक दुर्लक्षित घटक म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते. विधवा स्त्रियांसाठी वैधव्यात त्यांच्या निरव जीवनात दुःख, अंधकार, लाचारी भरलेली असते. परिणाम स्वरूप विधवा स्त्रीया आपले अस्तित्व व आत्मसन्मान हरवून पाऊला पाऊलाला अत्याचार व शोषणाला बळी पडते.

विधवा स्त्रियांच्या समस्या, आव्हाने : विधवा स्त्रियांच्या जीवनातील उलथापालथ, भूमिकांचे संक्रमण आणि धुळे जिल्ह्यातील विधवांना ज्या तीव्र अलगावचा सामना करावा लागतो. ते पाहता अनेकांना मानसिक त्रास आणि नैराश्य, चिंता व मादक पदार्थांचे सेवन यासारख्या मानसिक आरोग्याच्या समस्या येतात.

१. **मानसिक आरोग्य समस्या** : मानसिक आरोग्यावर अनेक घटक परिणाम करतात, जसे कि अनुवंशिकता, कैटुंबिक इतिहास, शारीरिक आरोग्य, आहार, झोप, सामाजिक घटक, तणावपूर्ण जीवन परिस्थिती, आर्थिक समस्या, प्रिय व्यक्तीचा मृत्यू उत्पन्नातील असमानता यामुळे विधवा स्त्रियांमध्ये मानसिक समस्या दिसून येतात.
२. **गरिबी** : गरिबी म्हणजे एखादया व्यक्तीला किंवा कुटुंबाला स्वतःचे आरोग्य आणि कुशलता राखण्यासाठी आवश्यक असलेल्या वस्तूंची पुरेशी उपलब्धता नसणे.
३. **कलंक** : कलंक म्हणजे एखादया व्यक्ती किंवा लोकांचे समूह मानसिक शारीरिक किंवा सामाजिक वैशिष्ट्याविषयी नकारात्मक वृत्ती किंवा कल्पना जी सामाजिक नापसंती दर्शवते. हा एक चिंतेचा विषय आहे. गटातील लोकांना वाईट वागणूक त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य बिघडवू शकते. व भेदभावासारखे इतर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात.
४. **भेदभाव** : भेदभाव हा व्यक्तिगत गुण-अवगुणांना पाहता नाही, तर एखादया व्यक्तीच्या वर्ग, श्रेणी किंवा समूहाच्या आधारावर केला जातो.
५. **आरोग्यविषयक समस्या** : आरोग्य समस्या मोठया प्रमाणावर, आपण कोठे राहतो. आपल्या वातावरणाची स्थिती, अनुवंशिकता, आपले उत्पन्न आणि शिक्षणाची पातळी आणि मित्र आणि कुटुंबाशी असलेले आपले नाते या सर्वांचा आरोग्यावर लक्षणीय परिणाम होतो, तर अधिक सामान्यपणे मानले जाणारे घटक जसे की प्रवेश आणि आरोग्य सेवांचा वापर अनेकदा कमी असतो.
६. **समाजाकडून दुर्लक्ष** : समाजात पति नसलेल्या स्त्रीला कुटुंबातील व समाजातील धार्मिक कार्यक्रमात सहभागीकरण घेतले जात नाही. व तिला पती नसल्यामुळे समाजात, कुटुंबात विविध निर्बंधनेलादून तिला दुर्लक्षित केले जाते.
७. **पालकत्व न घेणे** : समाजात, कुटुंबात विधवेकडे गुन्हेगार या भावनेने पाहिले जाते. व ती कुटुंबातील मालमत्तेत हकदार असल्याने तिला कुटुंबातून तिचा मालमत्ता हक्क न देता तिला डावलून तिचे कुटुंबात पालकत्व स्वीकारले जात नाही. आणि विधवा वृद्ध असल्यास तिच्याकडे कुठलेच आर्थिक स्रोत नसल्या कारणाने तिचा सांभाळ केला जात नाही.
८. **आर्थिक समस्या किंवा पुरेसे पैसे नसणे** : अकाली पतीमृत्यूमुळे विधवा स्त्रिकडे कैटुंबिक जबाबदाऱ्या मुख्यता कुटुंबातील सदस्यांना आर्थिक आधार देण्याची गरज असते. तेंव्हा तिच्याकडे पुरेसे आर्थिक स्रोत नसतात. शिक्षण नसते, तंत्रज्ञानाचे ज्ञान नसते, बाहेरच्या जगाशी अज्ञानी असते हे सर्वात मोठे व महत्त्वपूर्ण आव्हान तिच्यापुढे असते.
९. **मानसिक आधार नसणे** : पतिमृत्यूनंतर स्त्रीला संरक्षण व आधार मिळत नाही. त्यामुळे ती भावनिक दृष्ट्या अतृप्त असल्याने ती एक यंत्रवत बनते, त्यामुळे तिच्या विचारांमध्ये, मनःस्थितीत किंवा तिच्या वागणूकीत तीव्र बदल घडू लागतात. व ती मानसिक आजाराराची बळी पडते म्हणजेच हा मानसिक आरोग्याचाच एक पैलू आहे.

समस्या/ आव्हाने सोडविण्यासाठी उपाय-योजना :

- विधवा स्त्रियांना घरातून पाठींबा देवून धार्मिक कार्य, समारंभात आपुलकीने सहभागी करून घेणे.
- विधवा प्रथेला निर्बंध घालून तिला पूर्वीप्रमाणेच दैनंदिन आयुष्य जगायला देणे, तिची वेशभुषा, टिकली, कुंकू, मंगळसूत्र, जोडवी, बांगडया तिच्या आवडीप्रमाणे तिला वापरू देणे. हे ठरविण्याचा हक्क सर्वस्वी तिचा असावा.
- घरातील निर्णयांमध्ये तिचे विचार आणि मते याला स्थान देणे अशा अतिशय महत्वाच्या गोष्टींकडे वैयक्तिक पातळीवर लक्ष देऊन बदल घडवून आणणे.
- पतीमृत्यूनंतर स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करून समाजामध्ये स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केलेल्या कितीतरी स्त्रिया आहेत. त्यासाठी सार्वजनिक हळदीकुंकू कार्यक्रमाद्वारे सन्मानित केले जाऊ शकते.
- सामाजिक संस्थांच्या सहकार्याने जनजागृतीचे काम केले जाऊ शकते, जेणेकरून अशा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलून समाजप्रबोधनपर पथनाटय, मिडिया, समुपदेशन या माध्यमांच्या मदतीने लोकांच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे.
- धर्म व समाज रचनेमुळे जे काही निर्बंध किंवा नियम विधवा स्त्रियांवर लादले आहेत ते बदलणे राष्ट्रविकासाच्या दृष्टीने गरजेचे आहे.
- विधवा असणे हा गुन्हा नाही. त्यांनाही तितक्याच समानतेने आणि स्वाभिमानाने जगण्याचा हक्क आणि अधिकार आहे. स्त्री-पुरुष समानतेच्या युगात हे जे घडतंय ते बदलण्याची जबाबदारी तुम्हा, आम्हा सर्वांची आहे.
- विधवा महिलांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार यांसारख्या सुविधा देऊन त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी विशेष बचतगट, कायदे, व योजना तयार कराव्यात.

सारांश : वरील विषय विश्लेषण व चर्चा यातून विधवा स्त्रियांचे जीवन काही धर्ममार्तडानी बंदिस्त करून त्यांचे विविध हक्क विकासाच्या संधी नाकारून आर्थिक संसाधने त्यांना उपलब्ध न होवू देता, शिक्षणाच्या संधी नाकारल्या होत्या. १९व्या शतकात काही मानवतावादी मंडळी, समाज सुधारक, संत-महात्मे यांच्याकडून स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांना वेगळे अधिकार उपलब्ध करून देण्यासाठी समाजात

जनजागृती व महत्वपूर्णबाब म्हणजे 'भारतीय संविधान' यामुळे महिलांना विकासाची संधी मिळाली. याचाच परिणाम म्हणून विधवा स्त्रियांनादेखील विकास संधी, मार्ग कुठेतरी थोड्याफार प्रमाणात मोकळा झाला. मात्र जेव्हा प्रत्यक्षात विधवा स्त्री वैध्यव्याला सामोरे जाते, तेव्हा तेच तिचे पुढील सर्वात मोठे आव्हानच असते. ते ती स्विकारते. अनं मार्गक्रमण करण्याचा प्रयत्न करते..... तेव्हा तिच्यापुढे प्रत्येक क्षण एक आव्हान,समस्या म्हणून उभी राहते, तेव्हा ती खंभीरपणे त्या परिस्थितीला प्रसंगाला सामोरे जाते. जसे कि, कौटुंबिक हिंसाचार, सामाजिक हिंसाचार, शिक्षणाच्या समस्या, आरोग्याच्या समस्या यांवर मातकरून ती कौटुंबिक क्षेत्रात स्वावलंबी होवून परिवाराची आर्थिक स्थिती सुधारत आहे. कुटीर उदयोग उभारत आहे. तसेच कृषिक्षेत्रात देखील पुरुषांच्या बरोबरीने राबून पीक उत्पन्न घेत आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात आपल्या मुलांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करित आहेत. तसेच स्वतः विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमात भाग घेवून आपले कौशल्य विकसित करित आहे. व्यावसायिक क्षेत्रातदेखील त्या स्वतःचा व्यवसाय उभारित आहेत. सामाजिक क्षेत्रात विधवा स्त्रिया सामाजिक संस्थांद्वारे समाजसेवा करून आपल्या गटातील स्त्रियांसाठी सेवा देण्याचा प्रयत्नकरित आहेत. महिला सक्षमीकरण यातदेखील स्वतः सक्षम होवून इतर महिलांनादेखील सक्षम करण्याचे प्रयत्न करित आहेत.

अशाप्रकारे विधवा स्त्री प्रत्येक क्षणाला आव्हाने, समस्यांचा मनापासून स्विकारकरून सकारात्मक विचारातून, आत्मविश्वासाने विविध क्षेत्रात प्रगतीची पाऊले उमटवित चालतांना दिसून येते.....

संदर्भसूची :

१. डॉ. भास्कर इगवे (२०२२),विधवा महिलांना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास, Electronic International Interdisciplinary Research Journal XI(III) May-June,174-180
२. डॉ. शीला देशपांडे, 'कुटुंबसंस्था आणि परित्यक्ता स्त्री' श्री साईनाथ प्रकाशन.
३. डॉ. अलका देशमुख, 'विविधांगी आयामातून स्त्री' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
४. प्रा. हर्षला सूर्यवंशी (२०२२) जागतिक महामारी आणि विधवा महिलांच्या समस्या Electronic International Interdisciplinary Research Journal, XI (III) May-June 270-276
५. <https://gmhan.org>.
६. <https://ecf.org.in>
७. <https://www.granthaalayahpublicati...>
८. प्रमोद झिंजाडे/ विधवा प्रथा मुक्त भारत २०२२
९. नवरा मेल्यावर बाईची अवस्था....! सौ. रूपातीताई सवने परतुकर किरतन/ Rupali Tai Savne P....